

Лопатька Наталія Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії, завідувач кафедри історії
факультету географії, історії та туризму
Приватного вищого навчального закладу
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
orcid.org/0009-0007-5704-8813
natalopatska@gmail.com*

НАЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У роботі досліджено та проаналізовано значення та підходи до наукового вивчення та осмислення таких понять, як: «нація», «націоналізм» та «національна ідентичність». Висвітлення розуміння і тлумачення зазначених термінів окреслено крізь призму наукових трансляцій історіографічного потенціалу. У статті з'ясовано основні аспекти, які на прикладі праць українських та зарубіжних дослідників відображають розуміння та підходи щодо формування нації. Визначено критерії того, що відрізняє націю від народу. Досліджено, яким чином науковці у своїх працях визначають чинники для існування нації. Обґрунтовано в розрізі вивчення історіографічної спадщини, які є типології націоналізму, а також, який зміст може бути закладений щодо розуміння цього поняття. На прикладі змістовних засад монографії Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» окреслено, які етапи можуть бути передбачені у становленні «націоналізму». Аналізуючи праці британського дослідника феноменів нації та націоналізму Ентоні Дейвіда Сміта, визначено головні положення доктрини націоналізму. Обґрунтовано, які підходи визначає вчений щодо значення самого терміна «націоналізм». Окреслено найважливіші риси національної ідентичності, які характеризуються у наукових працях Е. Сміта. Використовуючи обґрунтування представників української та зарубіжної історіографії, визначено, яку роль у формуванні нації, національної ідентичності відіграє духовність. Обґрунтовано наскільки остання може співвідноситись із суспільною ідеологією або ж релігійними факторами. Визначено, як національна ідентичність може впливати або поєднуватись з ідеологіями, суспільними рухами, при цьому не втрачаючи своєї унікальності та оригінальності.

Ключові слова: історіографія, феномен, історична спільнота, історична територія, суспільна єдність, формування нації.

Lopatska Nataliia,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Head of the Department of History
Private Higher Education Establishment
“Academician Stepan Demianchuk International University
of Economics and Humanities”
orcid.org/0009-0007-5704-8813
natalopatska@gmail.com*

NATION, NATIONALISM AND NATIONAL IDENTITY: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT OF RESEARCH

The work examines and analyzes the meaning and approaches to the scientific study and understanding of such concept as: «nation», «nationalism», and «national identity». The clarification of the understanding and interpretation of the mentioned terms is outlined through the prism of scientific translations of historiographical potential. The article elucidates the main aspects that reflect the understanding and approaches to the formation of a nation based on

the works of Ukrainian and foreign researchers. The criteria for what distinguishes a nation from a people have been determined. It has been studied how scientists in their writings determine the factors for the existence of a nation. It is substantiated, in the context of the study of the historiographical heritage, what are the typologies of nationalism, as well as what content can be laid in relation to the understanding of this concept. Using the example of the substantive foundations of G. Kasyanov's monograph «Theories of Nation and Nationalism», the stages that can be predicted in the formation of «nationalism» are outlined. Analyzing the works of the British researcher of the phenomena of the nation and nationalism Anthony David Smith, the main provisions of the doctrine of nationalism are determined. It is substantiated what approaches the scientist defines regarding the meaning of the term «nationalism» itself. The most important features of national identity, which are characterized in the scientific works of E. Smith, are outlined. Using the rationale of representatives of Ukrainian and foreign historiography, it is determined what role spirituality plays in the formation of a nation and national identity. It is determined to what extent the latter can be correlated with social ideology or religious factors. It is determined how national identity can influence or be combined with ideologies, social movements without losing its uniqueness and originality.

Key words: historiography, phenomenon, historical community, historical territory, social unity, national symbols.

Постановка проблеми. На різних етапах історичного витку розвитку українськими та зарубіжними вченими порушувалися і порушуються проблеми щодо розуміння таких понять, як: «нація», «націоналізм», «національна ідентичність». На сучасному етапі цивілізаційного поступу важливо усвідомлювати, що собою транслюють зазначені поняття у сьогодення і яким чином дослідники визначили ключові засади щодо пояснення їх у різні історичні епохи. Для населення країн, які спрямовуються у подальшому векторі свого розвитку як демократичні етнонаціональні держави, надзвичайно важливо розуміти генезис своєї нації, вирізняючись з інших етнонаціональних спільнот. Перспективність історіографічного дослідження щодо розуміння дослідниками і тлумачення понять «нація», «націоналізм» та «національна ідентичність» надзвичайно актуальна і вагома як науковий складник. Неупереджений аналіз історіографічної спадщини, розмаїття наукових підходів і конструкцій щодо заявленої проблеми сприятиме розумінню таких вагомих аспектів, як: національне самовизначення, формування нації, критеріїв цивілізаційної визначеності.

Метою статті є дослідження історіографічної спадщини українських та зарубіжних дослідників на різних історичних етапах щодо розуміння, обґрунтування та значення понять «нація», «націоналізм» та «національна ідентичність».

Виклад основного матеріалу. Нині поняття «нація» в історіографічній спадщині українських та зарубіжних учених тлумачиться з точки зору філософського і еволюційно-історичного складників. Крім того, у сучасності тривають наукові дискусії щодо заявленого

терміна, оскільки так і немає єдності у думках дослідників щодо того, що саме має визначатись як головне підґрунтя до розуміння «нації». Насамперед звернемося до енциклопедичного визначення цього поняття. Енциклопедія сучасної України подає таке визначення: «Нація (лат. nation – плем'я, народ) – це спільність людей, об'єднаних, незалежно від їхнього етнічного походження, політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками. Цій спільності характерна низка специфічних, притаманних саме їй ознак, а її члени виявляють почуття солідарності між собою» (Енциклопедія сучасної України, 2020).

Історик Іван Лисяк-Рудницький у праці «Історичні есе» щодо розуміння понять «народ» і «нація» зазначав: «Під «народом» слід розуміти одиницю етнічну, під «нацією» – одиницю політичну. Те, що творить народ, це сукупність певних об'єктивних прикмет, таких як походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя такого колективу й надає йому одностайний (простірно й часово) «народний характер»...» (Лисяк-Рудницький, 1994). Справді, визначення народу як певної спільноти має ідентифікуватись у рамках визначення спільних ознак або ж, як їх називає І. Лисяк-Рудницький, «прикмет». Останні мають окреслювати найважливіші ознаки, які об'єднують народ і формують у подальшому націю, але при цьому «прикмети» мають бути індивідуальними. Вагомим чинником до формування народу є його «народна індивідуальність» та виховання: «... у змінених умовах модерної індустріальної цивілізації

зберігати, що дається з традиційного побуту в житті родини й громади. Але це свідоме плем'я – підрядний момент в існуванні народу. ... Вся сфера соціального буття свідчить про те, що людина – духовна істота; тому природознавчі категорії неадекватні супроти історико-соціальних феноменів. ... приналежність до народу зумовлена не тільки народженням..., а й передусім вихованням (отже, фактом соціально-культурно-духовного порядку)» (Лисяк-Рудницький, 1994). Історик І. Лисяк-Рудницький вдало характеризує чинники, які формують народ, але водночас наголошує, що аспект виховання у цьому відіграє теж неабияку роль. Дослідник наголошує, що «... виховання, що зумовлює приналежність до такого народу, не ставить молоду людину перед вибором, відповідальністю, самостійним рішенням. Це те виховання, що відбувається несвідомо, через безпосередній вплив найближчого оточення, отже, насамперед родину» (Лисяк-Рудницький, 1994). Безумовно, з дитинства людина формує у собі «набір народних ознак», які вона транслює через родинне оточення, яке впливає на процес становлення. Проте не обов'язково, що ці «народні ознаки» в дорослому житті людина повною мірою може використати. Приклади в історії свідчать, що, переслідуючи певні політичні, релігійні інтереси, людина може приховувати свою приналежність до певного народу, але мовний акцент, поведінка може засвідчувати особливі ознаки того, до якої народної спільноти потенційно може вона належати: «...Ці приклади вказують на велику, нестерту силу прикмет народності, але рівнозначно на їх обмеження...» (Лисяк-Рудницький, 1994).

Натомість, І. Лисяк-Рудницький вказує, що «нація – феномен політичної сфери. Нація – це колектив людей, що хочуть бути державою» (Лисяк-Рудницький, 1994). В історичному минулому, на думку дослідника, не всі держави заслуговували на поняття нації. Вдалим є обґрунтування вченого, що території, які об'єднувались династичним шляхом, не творять націю. Негативно впливали завойовницькі процеси на формування нації. Як правило, примус до об'єднання різних етнічних спільнот ускладнював утвердження нації, оскільки остання піддавалась часто примусу до єдності, що зумовлювало штучний, несвідомий підхід до ідентифікації себе з певним національним складником.

У праці «Відродження нації» В. Винниченко зауважував, що «... нація складається та формується індивідами, які усвідомлюють свої політичні, культурні, економічні інтереси... Належність до нації може визначатися як об'єктивними умовами життя індивіда, так і його свідомим вибором» (Винниченко, 1990, с. 23–31), (Зелінська, 2009, с. 42).

Британський дослідник феноменів нації та націоналізму Ентоні Дейвід Сміт обґрунтував поняття нації та національної ідентичності таким чином: «Національна ідентичність та нація – це складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями, і ці зв'язки можуть, а то й не можуть утілюватись у формі національних держав, проте вони нітрохи не схожі на суто юридичні та бюрократичні узи» (Сміт, 1994, с. 23). Таким чином, нація має поєднувати лаконічно такі виміри свого існування, як: громадянські, територіальні, етнічні та генеалогічні, але співвідношення між цими складниками на різних історичних етапах можуть бути неоднаковими. Нація визначає певний соціальний простір. Час і простір формують утвердження спільноти на певній території і у визначених обставинах: політичних, економічних, культурних тощо. В результаті покоління нації будуть утверджувати, примножувати і зберігати особливі риси свого унікального духовно-історичного феномену.

Зарубіжні та українські вчені також звертали і звертають особливу увагу на розуміння та обґрунтування поняття «націоналізм». Енциклопедія сучасної України дає таке визначення поняттю, а саме: «націоналізм – почуття, ідеологія та політична дія, що серед усіх ідентифікацій людини найбільшого значення надає її належності до спільноти, названої нацією, та, відповідно, вважає цю спільноту важливою вартістю, а турботу про інтереси нації – непорушним обов'язком її членів» (Енциклопедія сучасної України, 2020).

Серед українських дослідників найбільш ґрунтовно і системно опрацював проблему наявних теорій нації та націоналізму відомий історик, педагог Г. Касьянов. Його дослідження

викладене у монографічній праці «Теорії нації та націоналізму» (Касьянов, 1999). Вчений у праці характеризує типології націоналізмів, стверджуючи, що такий підхід «...відображає не лише особливості розвитку цього феномена, а й історію його вивчення й осягнення» (Касьянов, 1999, с. 185). Зокрема, Г. Касьянов зауважує, що «на думку К. Гейза, новітній націоналізм, що з'явився наприкінці XVIII ст. унаслідок тривалого розвитку інших форм ідентичності, пройшов декілька етапів, які можна класифікувати водночас і як історичні типи націоналізму...» (Касьянов, 1999, с. 185), до яких належать такі: «... спочатку це був гуманістичний націоналізм (націоналістичні доктрини епохи Просвітництва – Г. Дж. Болінгброка, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердера), далі виник яacobinський націоналізм (цей революційний тип націоналізму спирався на основні принципи попереднього, однак обстоював їх непримиренніше, фанатично, не зупиняючись перед застосуванням сили для досягнення своєї мети); наступним став традиційний націоналізм європейської аристократії (як реакція на революцію 1789 р., цей тип орієнтувався не на революційні та раціоналістичні методи досягнення національного ідеалу, а на традицію. При цьому представники традиційного націоналізму – Е. Берк, Ф. фон Шлегель, Л.-Г. Амбруаз, – також керувалися гуманістичними мотивами); його наступником став ліберальний націоналізм. Представники ліберального націоналізму (Д. Бентам в Англії, Дж. Мадзіні в Італії Ф. Гізо у Франції)... Згодом настала епоха інтегрального націоналізму. Цей тип націоналізму відкидав основні гуманістичні принципи, проповідував принципи повного підкорення інтересів особистості інтересам держави, фанатичну відданість власній нації...» (Касьянов, 1999, с. 185–186). Історик наводить приклади у праці й інших класифікацій типології націоналізмів, визначаючи їхні переваги і недоліки. Вищевказана класифікація К. Гейза, на думку Г. Касьянова, «... з погляду історії ідей, точніше еволюції націоналізму як доктрини в Європі XVIII–XX ст., його класифікація (К. Гейза – авторське) може вважатися майже зразковою» (Касьянов, 1999, с. 187). Дійсно, такий підхід у визначенні типів націоналізму дозволяє простежити різновиди його, визначити відмінності, обґрунтувати історичну зумовленість їх появи.

Згадуваний вище британський дослідник Ентоні Дейвід Сміт визначає націоналізм як ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, яке має становити реальну або потенційну націю. Щодо терміна «націоналізм» зауважує дослідник таке, що він може вживатись у кількох значеннях, одне із них трактує як «... ідеологію, зокрема й культурну доктрину нації і волю нації, а також пропонувані способи здійснення національних прагнень і волі» (Сміт, 1994). Ентоні Сміт також окреслює головні положення доктрини націоналізму, а саме: «I. Світ поділений на нації, кожна з яких має власний характер і долю. II. Нація є джерелом будь-якої політичної влади, і лояльність до нації перевищує всі інші лояльності. III. Щоб бути вільними, люди мають ідентифікуватися з певною нацією. IV. Щоб бути самобутньою, кожна нація має бути автономною. V. Задля миру і справедливості на землі нації мають бути вільними і захищеними» (Сміт, 1994, с. 208–209). Таким чином, дослідник окреслює три найголовніші ідеали, які впливають із зазначених положень – це національна ідентичність, національна єдність та національна автономія. Е. Сміт стверджує, що вони є цілями націоналістів у різні часи і на всіх континентах, а «... узяті разом основні положення й ідеали підказують робоче визначення націоналізму: «ідеологічний рух за здобуття і збереження автономії, єдності й ідентичності, що розгортається від імені населення, яке, на думку декого з його представників, становить «націю»» (Сміт, 1994, с. 209).

Лаконічний взаємозв'язок понять нації, націоналізму і їх утвердження у історичному феномені на різних хронологічних етапах окреслюється і в трансляції національної ідентичності. Енциклопедія сучасної України дає визначення національної ідентичності: це «... усвідомлена приналежність до національної спільноти на основі стійкого емоційного зв'язку, що виникає у результаті сформованої системи уявлень щодо традицій, культури, мови, політики, а також прийняття групових норм і цінностей. Головним ідентитетом національної ідентичності є національна свідомість. За змістом національна ідентичність – сфера ідей, цінностей і смислів культури, сприйнятих й артикульованих більшістю громадян країни. Вона має власні

засади в конструюванні індивідом своєї тотожності. Вибір національної ідентичності зумовлений політичними, економічними, соціальними й історичними чинниками, що робить її рухомою» (Енциклопедія сучасної України, 2020).

Згадуваний вище британський вчений Ентоні Дейвід Сміт – дослідник феноменів нації та націоналізму – вважається засновником міждисциплінарної галузі досліджень націоналізму. Вчений виділив громадянські та етнічні типи націй і націоналізмів, науково обґрунтував, що всі нації мають певне «етнічне ядро». У відомій і ґрунтовній праці Е. Сміта «Національна ідентичність» (Сміт, 1994) дослідник визначає найголовніші риси національної ідентичності: «1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території» (Сміт, 1994, с. 24). Обґрунтовує вчений і саме поняття «національна ідентичність», яка «... за самою своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента – на таке неспроможні навіть окремі націоналістичні фракції, її не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів» (Сміт, 1994, с. 24). Зважаючи на такий підхід у визначенні національної ідентичності, можна стверджувати, що її багатовимірність сприяє гнучкості. Для прикладу, у політичній сфері це дозволяє ефективно поєднуватися їй

з іншими ідеологіями, суспільними рухами, при цьому не втрачаючи власних ознак унікальності, «власного характеру» (Сміт, 1994, с. 25). Дійсно, поняття «національна ідентичність» заслуговує уваги не лише з точки зору розуміння її у процесі становлення, а й генези та сучасної трансляції у суспільстві, державі. Національна ідентичність виступає сьогодні як основа для суверенітету народу, демократії. Крім того, в політичній площині як минулого, так і сучасності національна ідентичність легітимує, визначає політичні цілі, адміністративні засади, що реалізуються у щоденному житті суспільства.

Висновки. Отже, поняття «нація», «націоналізм», «національна ідентичність» вагомими не лише у сприйнятті їх генези, утвердження, але важливо розуміти їх з точки зору висвітлення, пояснення, наукового обґрунтування і дослідження українських та зарубіжних учених. Вивчення минулої спадщини науковців та сучасних підходів до розуміння цих понять сприяє не лише ґрунтовному вивченню дослідницьких проблем, що пов'язані із вивченням національних, державотворчих процесів, але і сприятиме визначенню ключових позицій різних народів щодо їх формування як національної спільноти, визначення рівнів розвитку націй. У сукупності наукові підходи щодо вивчення історіографічної спадщини заявленої проблеми сприятиме системному та глибокому науковому аналізу на сьогодні актуальних наукових тенденцій щодо розвитку суспільства та держави.

Список використаних джерел:

1. Винниченко В. (1990). Відродження нації. В 4-х Т. Київ. 1990.
2. Енциклопедія сучасної України (2020) / Гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 712 с. URL: <https://esu.com.ua/> (дата звернення: 22.06.2023).
3. Зелінська Є. І. (2009). Поняття «нація» та особливості її формування. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.* Вип. 80. Київ. С.42-49.
4. Касьянов Г. В. (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь. 352 с. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm> (дата звернення: 23.06.2023).
5. Лисяк-Рудницький І. (1994). Історичні есе. В 2 Т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. Т. 1. Київ: Основи. 554 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/ (дата звернення: 22.06.2023).
6. Сміт Е. (1994). Національна ідентичність. Київ: Основи. 224 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> (дата звернення: 22.06.2023).
7. Сміт Е. (2006). Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр. 320 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smg.htm> (дата звернення: 22.06.2023).

References:

1. Vynnychenko, V. (1990). *Vidrodzhennia natsii. V 4-kh T. Kyiv [Rebirth of the nation]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Dziuba, I.M., & Zhukovskiy, M.H., Zhelezniak A.I. (Eds.). (2020). *Natsiia. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Nation. Encyclopedia of modern Ukraine]*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. 712 s. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-71029> [in Ukrainian].
3. Zelinska, Ye.I. (2009). *Poniattia «natsiia» ta osoblyvosti yii formuvannia. [The concept of «nation» and features of its formation]*. Multyversum. Filosofskiy almanakh: Zb. nauk. pr. 80. Kyiv. S. 42–49 [in Ukrainian].
4. Kasianov, H.V. (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu [Theories of nation and nationalism]*. Kyiv: Lybid. 352 s. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm> [in Ukrainian].
5. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese [Historical essays]*. V 2 t. T. 1. Kyiv: Osnovy. 554 s. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/ [in Ukrainian].
6. Smit, E. (1994). *Natsionalna identychnist [National identity]*. Kyiv: Osnovy. 224 s. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> [in Ukrainian].
7. Smit, E. (2006). *Natsii ta natsionalizm u hlobalnu epokhu [Nations and nationalism in the global era]*. Kyiv: Nika-Tsentr. 320 s. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/smith/smg.htm> [in Ukrainian].